

ВПЛИВ УРБАНІЗАЦІЇ НА ТРАНСФОРМАЦІЮ ГЕНДЕРНИХ РОЛЕЙ

Коломієць Т. В.,

кандидат філософських наук,

доцентка кафедри соціології

Національного технічного університету України

«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

Василець О. І.,

старший викладач кафедри соціології

Національного технічного університету України

«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

Стаття присвячена встановленню та розгляду корелятивних зв'язків між способами життя людей у великому місті та змінами у моделях їх узвичаєної поведінки.

Досліджується вплив урбанізації як системного явища на виконання особою її різноманітних обов'язків у соціальному просторі, особливо тих, що є традиційно засадничими та укоріненими у родинних стосунках.

Розкривається евристичний потенціал гендерно-орієнтованого підходу у представленні процесів перерозподілу людських ресурсів, що відбувається суголосно урбанізаційному розвитку як складової частини формування модерну. Авторки підкреслюють суперечливий та багатогранний характер урбанізації і пропонують вивчення того, як це позначається на трансформаціях ціннісних настанов у житті особистості, виконанні нею гендерних ролей у єдності їх продуктивного та репродуктивного вимірів.

Показано, що формат мегаполісів підсилює антагонізм позицій щодо дітонародження та професійної самореалізації у сучасних українських жінок та чоловіків, доводиться необхідність діяти, орієнтуючись на індивідуальні особливості особи, а не на гендерні стереотипи та приписи.

Наводяться приклади однобічного використання побутових преференцій міського способу життя у репродуктивних видах діяльності з точки зору розподілу останньої за гендерними ознаками. Оскільки питання трансформації гендерних ролей під впливом урбаністичних тенденцій є актуалізацією динамічності і відкритості модернізаційних процесів, то для їх вирішення необхідно вивчення як позитивних, так і негативних наслідків у розгортанні цих тенденцій, а також статусно-рольових вимірів у життєдіяльності особи.

Запропоновані контексти вивчення соціетальних трансформацій через діалектику інноваційного та традиційного способів життєдіяльності, побутового, приватного, родинного та публічно-виробничого аспектів їх здійснення та розгортання.

Ключові слова: урбанізація, гендер, соціальні ролі, продуктивна та репродуктивна діяльність, трансформації, приписи та стереотипи.

Постановка проблеми. Зміни неминуче відбуваються у соціумах будь-якого типу, але, розвиваючи ідеї Ш. Ейзенштадта і В. Шлюхтера про наявність принципової різниці між типами соціальних змін, притаманних традиційному суспільству та змін революційних, що породжують новий тип соціетальних трансформацій, П. Кутуєв підкреслює, що основними структурними вимірами модерності є диференціація, урбанізація, індустріалізація, система комунікацій. Розглядаючи культурні практики, можна зазначити, що саме ці виміри «...дозволили створити нові колективні ідентичності...» [1]. Однією з таких соціально сконструйованих ідентичностей є гендерна ідентичність з притаманними їй гендерними ролями.

Урбанізація є тим глибоким неоднозначно-багатогранним процесом, який характеризується не тільки кількісними змінами, стрімким збільшенням частки міського населення та інтенсивним формуванням поселенських міських структур. Процеси урбанізації активно і якісно впливають на всю структурно-просторову організацію життєдіяльності, зміну цінностей, соціальних ролей і стереотипів.

Відомий представник Чиказької школи Луїс Вірт, розвиваючи концепцію «урбанізму як способу життя», наголошує, що міру, якою сучасний світ можна назвати урбаністичним, не можна повноцінно і точно визначити за відсотковою долею населення, що проживає в містах. Вплив міст на соціальне

життя значно більший, ніж демонструє нам питома вага міського населення, оскільки місто стає не просто місцем життєдіяльності сучасної людини, а і стимулюючим та регулюючим центром економічного, політичного і культурного життя [2].

Накопичення капіталів, потреба у захисті власності, можливості інвестицій та отримання комфорту, різноманітність у способах життєдіяльності та самовираження – усе це позначає урбанізацію як невіддільний складник об'єктивних історичних процесів розвитку людства. За висновками ООН на початку 2050 року в містах проживатимуть 68% усього населення світу [3]. При цьому, за свідченням міжнародних експертів, темпи урбанізації є такими, що пришвидшуються, причому саме країни, що розвиваються стають найбільшим активними учасниками мобільності такого типу [4].

Постійна модернізація соціально-економічних умов людської життєдіяльності, прискорений технологічний розвиток формують простір суспільних практик саме у форматі мегаполісів. Це особливо актуально для країн периферії (до якої належить і Україна (прим. автора)) та напівпериферії, якщо послуговуватися положеннями світ-системної теорії І. Валлерстайна [5].

За рівнем урбанізації на початок 2018 року Україна входить до країн, що відзначаються досить високим її рівнем – 69, 4% населення, поступаючись Росії 74,4%, Німеччині – 77,3%, Бельгії – 98%, США – 82, 3%, Австралії – 86,0%, водночас випереджуючи Таджикистан 27,1% Нігер 16,4% [6].

Водночас сам процес урбанізації є вкрай суперечливим, оскільки охоплюючи майже усі сфери життєдіяльності людини він руйнує (або, сприяючи архаїзації, фундаменталізації, некритично закріплює) узвичаєні зразки поведінки і водночас впливає на вибір особистістю нових форматів життєздійснення, що включає до себе задоволення як вітальних, так і соціально-економічних потреб, впливає на активність людини у виконанні нею її природних репродуктивних функцій у контексті конкретно-історичної детермінованості такої активності. Французький філософ, письменник і громадський діяч Гі Дебор сприймав місто як місце безперервного протистояння і боротьби [7], у той час коли Річард Флорида підкреслює, що саме місто є локацію життя креативного класу [8].

Як «особливий стиль життя» [9] урбанізм по-новому ставить питання про перерозподіл людських ресурсів, тому саме гендерно-орієнтований підхід надає можливість поєднати методологічний потенціал соціологічного дискурсу та філософсько-антропологічних студій у дослідженні відтворення людського капіталу через вивчення контекстів такого ресурсного відновлення. Адже саме людський капітал у сучасному світі становить величезну перевагу у конкурентній боротьбі. «Роботодавці постійно шукають найкращих, витрачають час і ресурси для розвитку і утримання їх. Саме це є запорукою ефективної роботи, пропозиції якісних продуктів і послуг. Але компанії також можуть втрачати кадри або їхню вмотивованість через гендерну нерівність, насильство, дискримінацію та інші порушення прав людини» [10]. Ця стаття має на меті показати вплив урбанізації на трансформацію гендерних ролей; питання гендерної рівності загострюються в умовах повсякденних практик мегаполіса, оскільки у змістовній своїй частині не редукуються до рівного правового статусу, який дозволяє особі незалежно від статі приймати участь у суспільному виробництві [11], але виводить нас на питання про свободу та усвідомленість вибору людини за необхідності поєднувати обов'язки батьківські та професійні, про реальну можливість узгодження внутрішніх цінностей на шляху до ефективності суспільного функціонування. Адже політика модернізації та розвитку «мають сприйматися з точки зору інклюзії та зростання людських можливостей» [12].

Аналіз попередніх досліджень. Питання життєдіяльності у великому місті як у просторі різних економічних, політичних взаємодій мають велику кількість історичних, соціальних, культурних вимірностей та конотацій, і досліджувалися, відповідно, К. Марксом, Ф. Енгельсом, М. Вебером, Г. Зіммелем, Р. Парком, Л. Ван ден Бергом, Д. Блумом, А. Лефевром, Д. Харви, М.С. Вальдесом Одріосолю та іншими. Серед вітчизняних дослідників варто виокремити розвідки А.Є. Буряченко, О.М. Гончара, І.В. Гукалової. Значущими для нас ці праці були через налаштованість авторів до системного та контекстного розгляду процесів урбанізації, у яких наявна можливість аналітики сенсів, смислів і, відповідно, мотивації до дій. Значущість феміністського дискурсу у цьому контексті важко переоцінити, адже саме він задає рамки для вивчення процесуального характеру реалізації гендерних ролей та стереотипів, що підлягають суттєвим змінам у новому – міському – просторі життєдіяльності.

Про вплив патріархату на формування гендерних ролей писала С. Волбі, на гендерних лінійках поляризації, андроцентризму та біологічного есенціалізму як моделі відтворення і створення гендерної нерівності акцентує увагу С. Бем, асиметричне батьківство як основу відтворення гендерних ролей аналізує Н. Чодоров. У вітчизняному науковому полі над тематикою гендерної нерівності, гендерних ролей працюють Т. Марценюк, О. Покальчук, С. Бабенко, С. Оксамитна. Дуже вдалою роботою в контексті трансформації гендерних ролей, зумовлених функціями батьківства, на нашу думку, є праця О. Стрельникової «Турбота як робота: материнство у фокусі соціології». Тут соціологічна

концептуалізація материнства базується на деконструкції дихотомії приватного-публічного в дослідженні материнських практик і спрямовується на розгляд материнства в контексті взаємодії макро- і мікрорівнів, структур і агентів суспільства [13]. Однак бракує праць, які б показали детермінованість трансформації гендерних ролей модернізаційними та урбанізаційними процесами.

Викладення основного матеріалу. Як вже зазначалося вище, урбанізацію як процес, що детермінує розвиток міської культури, характеризує значне послаблення впливу традиційних норм і правил на поведінку особистості, зниження ролі соціальних інститутів, нівелювання значимості думки територіальних общин. У цих умовах відбуваються складні динамічні процеси, пов'язані з функціонуванням гендерних ролей. Тенденції відходу від традиційної патріархальної дослідницької оптики, що пов'язує чоловіків з публічним простором та інструментальною функцією (гендерна роль «годувальника»), а жінок – з приватним простором і експресивною функцією (гендерна роль «берегині сімейного вогнища»), були помітні ще в середині минулого століття. На хвилі досягнень фемінізму досить помилково процеси трансформації патріархату сприймалися як процеси нівелювання гендерних відмінностей, втілених у класичних гендерних маскулінних і фемінних ролях.

Аналізуючи концепцію патріархату С. Волбі, Т. Коломієць зазначає, що формальні зміни призвели до певного послаблення приватного патріархату з одночасним посиленням публічного патріархату. Залишаючись патріархальним, домогосподарство перестало бути основним місцем прояву патріархальних тенденцій. В умовах приватної форми патріархату відбувається індивідуальна експропріація результатів жіночої праці чоловіками на рівні домогосподарства, водночас в умовах публічної форми патріархату відбувається колективне привласнення результатів жіночої праці чоловіками через існуючі системи оплати і моделі зайнятості на рівні суспільства [14].

Найповніше ці тенденції втілюються в ідеях розмежування продуктивної та репродуктивної праці. Інколи термін «репродуктивна праця» через його конотативне значення ототожнюється винятково з процесом виконання жінкою її репродуктивних функцій: дітонародження, вигодовування, виховання, піклування.

Тут важливо наголосити, що авторки статті, розглядаючи продуктивну і репродуктивну працю, солідаризуються з представницями інтелектуальної традиції марксистського фемінізму.

О. Дутчак, послуговуючись методологічними засадами марксистського фемінізму, подає такі критерії диференціації продуктивної та репродуктивної праці: продуктивна праця створює товари і послуги, а репродуктивна – «відтворює, репродукує робочу силу, яку одні продають, а інші купують, щоб отримати зарплатню і прибуток відповідно» [15]. Хоча трансформація гендерних ролей насамперед проявлялася у розширенні прав жінок на присутність у публічній сфері, на самореалізацію, на розмивання меж маскулінного і фемінного, на практиці ці тенденції редукувалися до посилення ролі жінок у публічній сфері (продуктивна праця) зі збереженням рольового набору жінок, традиційно закріпленому у приватній сфері (репродуктивна праця). Разом з тим тенденція уникнення або мінімальної присутності чоловіків в приватній сфері (репродуктивна праця) продовжує зберігатися. Це вилилося у подвійне навантаження працюючих жінок, гендерну сегрегацію ринку праці, відсутність реальних можливостей для їх (жінок) повноцінної самореалізації, зрештою, гендерно-рольовий конфлікт. Досить опукло ця тенденція прослідковується на прикладі аналізу залучення жінок та чоловіків до хатньої праці. Часто в дослідженнях використовуються терміни «хатня праця», «домашня праця», які створюють синонімічний ряд з терміном «репродуктивна праця».

Л.О. Малиш під час аналізу залучення жінок та чоловіків до хатньої праці в Україні та інших європейських країнах, зазначає, що «виявлені поселенські відмінності у тривалості репродуктивної праці чоловіків та жінок продемонстрували, що урбанізаційні процеси, властиві сучасним індустріальним суспільствам, дозволили зменшити подвійне робоче навантаження лише для міських чоловіків. Кількість часу, яку витрачали одружені жінки у міській та сільській місцевості як на хатню працю, так і на трудову діяльність, значимо не розрізнялася [16].

Однією із засадничих, онтологічних інтенцій людського буття є прагнення до самореалізації, а оскільки розповсюдження ліберальних цінностей в Україні логічно корелює із збільшенням значення індивідуальної свободи, то міста (особливо великі) сприймаються як простір вибору способів дії, а з урахуванням можливості зменшити витрати часу на вирішення побутових проблем, формується нова міфологія щодо преференцій життя у мегаполісах. Наявність у останніх соціально-просторових та об'єктних систем забезпечує появу нових культурних норм співжиття.

Описуючі ці процеси, М. Фуко вводить до наукового дискурсу поняття гетеротопії [17]. Разом із цим потрібно розуміти, що використання нових моделей соціальної поведінки, що виступає частиною соціальної мобілізації (як сукупності позитивних зрушень у суспільстві, його поступу, риси модерну), про що пише П.В. Кутуєв, розкриваючи дослідницький соціально-творчий потенціал думок К. Дойча [18], є процесом суперечливим та неоднозначним, як з точки зору стабіль-

ності розвитку усього соціуму, так і з погляду особистісної вимірності гуманізму, діалектики вибору і відповідальності, здатностей та потреб. Оскільки саме міський простір у його соціально-культурній вимірності пропонує низку «урбаністичних зразків, що копіюються й унаслідуються іншими поселеннями», а також сприяє їх розповсюдженню, підвищенню впливовості «через здійснення ними (зразками дії як підґрунтям поведінкових опцій – Т.К., О.В.) управлінських та інноваційних функцій» [19].

Такими своєрідними урбаністичними зразками, що поширюються на всі типи поселенських структур, виступають концепції батьківства. Однією з традиційних цінностей української аграрної культури, на основі якої формувалась модель батьківства, була настанова на розмноження і багатодітність. «Відсутність у подружжя дітей завжди трактувалася як трагедія вселенського масштабу: з дітьми хата – базар, без дітей – кладовище» [20]. Особливо важливою репродуктивна функція була для жінки, оскільки саме через материнство жінка могла реалізувати одну з провідних гендерних ролей, сприяючи підвищенню свого статусу та відтворенню і закріпленню основних гендерних стереотипів.

Як зазначає О. Василець, в умовах урбаністичної концентрації інтенсифікуються майже усі напрями життєдіяльності, прискорюється суспільний розвиток, що немалою мірою зумовлює зміни пріоритетів в ієрархії цінностей сучасних суспільств [21].

Однією з таких змін пріоритетів ціннісної ієрархії є трансформація цінності дітородження, що втілюється в концепції чайлдфрі. Цим терміном називають людей, для яких відмова від реалізації функцій батьківства стала свідомим вибором. Відома дослідниця Джин Віверс розділила чайлдфрі-людей на дві категорії: «аффексьонадо» – ці люди нічого не мають проти дітей в цілому, але вони визнають, що діти є певною перешкодою для їх активного і вільного життя, заважаючи повноцінній самореалізації. Люди з категорії «реджектори» відчувають гостру відразу до процесів вагітності, дітородження, вигодовування, демонструють неприховану неприязнь до дітей [22].

Трансформація гендерних ролей логічно і прогнозовано спричинила трансформацію сімейних цінностей. Родина є наскрізною історичною цінністю людства, це той соціальний інститут, де людина має шанс зрозуміти, що ціна та цінність – речі не тотожні.

Результати соціально-демографічного обстеження населення дітородного віку показали, що обмеження кількості дітей у сім'ї є тим більшим, чим сильніше бажання досягти успіхів у кар'єрі, а зайнятість і професійне навантаження, через які респондент не має достатньо часу для догляду і виховання дітей, сприймалися як перепона для народження бажаної кількості дітей здебільшого респондентами, які навіть за наявності необхідних умов хотіли б мати лише одну дитину [23].

Висновки. Знання основ гендерної рівності, а також усвідомлення шляхів щодо її досягнення, сприяє успішному взаємодоповненню та координації як різних учасників суспільної взаємодії (а саме такою, у широкому розумінні цього слова, і виступає репродуктивна поведінка, зокрема, жінок), так і гармонізації статусно-рольових вимірів у життєдіяльності особи.

Трансформація гендерних ролей під впливом урбаністичних тенденцій є динамічним і відкритим процесом, що несе в собі як позитивні, так і негативні наслідки. До позитивних, безперечно, належать поступове стирання чітких меж між маскулінною та фемінною типами гендерних ролей, що робить їх реалізацію більшою мірою орієнтованою на індивідуальні особливості індивіда, а не на гендерні стереотипи; зрушення у розподілі хатньої праці у бік більшого залучення до неї чоловіків; появу концепції усвідомленого батьківства, що дозволяє залучити чоловіків у процеси виховання та соціалізації. Разом з тим структурні обмеження сучасного способу виробництва у його капіталістичних практиках продовжують впливати на можливості жіночої самореалізації. Отже, вивчення можливостей поєднання особистістю продуктивного та репродуктивного аспектів життєдіяльності може стати підґрунтям для розбудови важливих дослідницьких програм.

Kolomiets T., Vasylets O. The impact of urbanization on the transformation of gender roles

The article is about establishing and examining correlative relationships between lifestyles of people in the big city and changes in their behavior patterns.

The influence of urbanization as a systemic phenomenon on the fulfillment of various responsibilities of a person in the social space, especially those, that are traditionally fundamental and rooted in family relationships is explored.

The heuristic potential of the gender-oriented approach in presenting the processes of human resources redistribution is revealed, which occurs in the context of urban development as an integral part of the formation of modernity.

The authors emphasize the contradictory and multifaceted nature of urbanization, and offer a study of how it affects the transformations of value attitudes in a person's life, on the fulfillment of gender roles in the unity of their productive and reproductive dimensions.

It is shown that the format of metropolitan areas enhances the antagonism of positions on childbearing and professional self-realization in modern Ukrainian women and men, and it is necessary to act on individual personality traits rather, than gender stereotypes and prescriptions.

Examples of unilateral use of urban lifestyle preferences in reproductive activities are presented in terms of gender distribution. Since the issue of transformation of gender roles under the influence of urban tendencies is an update of the dynamics and openness of modernization processes, in particular, to solve them, it is necessary to study both the positive and negative consequences in the deployment of these tendencies, as well as the harmonization of status and role dimensions in a person's life.

The contexts of studying social transformations through the dialectics of innovative and traditional ways of life every day, private, family and public-production aspects of their implementation and deployment are offered.

Key words: urbanization, gender, social roles, productive and reproductive activity, transformations, prescriptions and stereotypes.

Література:

1. Кутуєв П.В. Трансформації модерну: інституції, ідеї, ідеології : Монографія. Херсон : Видавничий дім «Гельветика», 2016. 516 с. С.12. URL: <http://www.sociology.kpi.ua/wp-content/uploads/2019/02/Kutuev.pdf>.
2. Вирт Луис. Урбанизм как способ жизни. Избранные работы по социологии. Пер. с англ. В.Г. Николаева. Москва, 2005. С. 93–118.
3. United Nations Department of Economic and social affairs. 2018 Revision of World Urbanization Prospects. URL: <https://www.un.org/development/desa/publications/2018-revision-of-world-urbanization-prospects.html>.
4. Informatsiine ahentstvo 1NEWS Urbanizatsiia v sviti nabyraie shaleni tempy Urbanization in the world is gaining momentum. Available at: <https://1news.com.ua/svit/urbanizatsiya-v-sviti-nabiraye-shaleni-tempi.html>.
5. Валлерстайн И. Анализ мировых систем и ситуация в современном мире. Пер с англ. П.М. Кудюкина под общей ред. Б. Ю. Кагарлицкого. Санкт-Петербург : Университетская книга, 2001. 416 с
6. Central Intelligence Agency. The World Factbook. Available at: <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/fields/2212.html>.
7. Martine, G. Eustaquio Alves J. and Cavenaghi S. Urbanization and Fertility Decline: Cashing in on Structural Change. International Institute for Environment and Development, 2013. URL: www.jstor.org/stable/resrep01293.
8. Florida R. Cities and the Creative Class. Routledge, 2005
9. Вирт Л. Урбанизм как образ жизни. *Избранные работы по социологии*. Москва : ИНИОН РАН. 2005. С. 93–118.
10. Герасименко Г. Гендерна рівність та відповідь на домашнє насильство в приватному секторі: заклик до дії. Як великий, середній та малий бізнес виграє від політики рівності та запобігання домашньому насильству URL: https://idss.org.ua/arhiv/public_1.pdf.
11. Закон України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» від 08.09.2005 р. № 2866-IV, стаття 1. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2866-15>.
12. Кутуєв П. Чолій С. Мобілізація на пострадянському просторі: між імперативами модернізації та загрозами де модернізації. *Ідеологія і політика*. 2018. № 2 (10). С. 7. URL: https://ideopol.org/wpcontent/uploads/2019/01/_____2.%201.%20%202018.%20UKR%20Intro.pdf.
13. Стрельникова О. Турбота як робота: материнство у фокусі соціології. Київ : Критика, 2017. 288 с. С.14.
14. Коломієць Т.В. Подолання гендерної асиметрії як механізм регулювання соціальних конфліктів українського суспільства. *Соціологія. Політологія. Право*. Вип. 3. 2019. С. 76
15. Дутчак О. Капіталізм, репродуктивна праця і феміністична економіка Гендер в деталях. 21 серпня 2019. URL: https://genderindetail.org.ua/season-topic/feminist_utoxia/kapitalizm-reproduktivna-pratsya-i-feministichna-ekonomika-1341155.html.
16. Малиш Л.О. Залучення жінок та чоловіків до хатньої праці в Україні та інших європейських країнах: досвід крос-культурного дослідження. *Грані*. 2018. 21 (1). С. 37–45.

17. Фуко М. Другие пространства. Интеллектуалы и власть: избранные политические статьи, выступления и интервью. Москва : Практика, 2006. Ч. 3. С. 191–204.
18. Кутуев П. Чолій С. Мобілізація на пострадянському просторі: між імперативами модернізації та загрозами де модернізації. *Ідеологія і політика*. 2018. № 2 (10). С. 6. URL: https://ideopol.org/wpcontent/uploads/2019/01/_____2.%201.%20%202018.%20UKR%20Intro.pdf
19. Мазур Т., Король Є. Еволюція змісту термінів «метрополізація», «метрополія», «метрополійний ареал», «метрополійний простір» в контексті урбанізаційних процесів ХХ – початку ХХІ століть. Проблеми української термінології. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. 2010. № 675. С. 28–33.
20. Ігнатенко І. Батьки, матері та їхні діти у традиційному українському суспільстві. *Гендер в деталях*. 2018. 23 травня. URL: <https://genderindetail.org.ua/season-topic/mater-batkiv/batki-materi-ta-ihni-diti-u-traditsiyomu-ukrainskomu-suspilstvi-134505.html>.
21. Аксьонова С.Ю., Василець О.І. Репродуктивна поведінка у сучасному урбанізованому суспільстві. *Актуальні проблеми філософії та соціології*. 2019. № 26. С. 56.
22. Veevers. J. E. Childless by choice. Toronto : Butterworths, 1980. 220 p.
23. Сім'я та сімейні відносини в Україні: сучасний стан і тенденції розвитку. Київ : ТОВ «Основа-Принт», 2009. 248 с. С. 142–143.